

Рис.4.

Срібна бактрійська чаша, Сасанідський період (Державний Ермітаж, Санкт-Петербург) (фото за: Тревер К.В. Памятники греко-бактрійського мистецтва. – М. - Л., 1940. – Табл. 19).

Рис. 5.

Сарматське бронзове дзеркало зі срібним руків'ям, курган Соколова Могила (с. Ковалівка Миколаївської обл.), I ст. н.е. (Державний музей історичних коштовностей, Київ) (фото за: Золото степу... – С. 224, Мал. 4).

Грібкова А.А.

Зооморфні сюжети на пластинах-аплікаціях з курганів Дніпровського Лісостепу на основі колекції Музею історичних коштовностей України

Характерними для скіфського мистецтва є звірині образи, представлені зображеннями таких тварин, як гірські козли, олені, хижаки з породи котячих та птахи. Сюжетами у звіриному стилі прикрашали озброєння, предмети кінської вузди, ритуальний посуд та костюм. Пластини – аплікації як складові елементи парадного вбрання несуть у собі цінну інфор-

мацію щодо духовної та матеріальної культури скіфів. Крім того, вони є найчисленнішими знахідками у похованнях скіфської знаті. Вивчення цієї категорії прикрас дозволяє краще зрозуміти повсякденне життя, світогляд, прослідити торгівельні та культурні зв'язки давнього населення.

Саме прикраси одягу – пластини-аплікації з зооморфними сюжетами складають найбільшу групу виробів із цієї категорії, знайдених на землях Лісостепової Скіфії. Пластинки із зооморфними образами складають певну частину колекції Музею історичних коштовностей України. Метою даної роботи є аналіз аплікацій із зображенням тварин, пошук аналогій.

Систематизуючи прикраси із зооморфними сюжетами, можна виділити кілька типів зображень. Мабуть, найдавнішими іконографічними типами є образи гірських козлів та оленів, представлені на золотих пластинках – аплікаціях. Вони знайдені в похованнях VII – VI ст. до н.е.

Пластини (17 одиниць) з кургану №35 поблизу с. Бобринця (Черкаська обл.) у вигляді гірських козлів, вирізані по контуру профільного зображення тварини. Вони показані з підігнутими ногами та повернутою праворуч головою. Вздовж шиї довгий ріг, який передано рельєфними рисками. Розміри 40 x 27 мм. Техніка витискування (штамбування) (рис. 1.1).

Образи тварин, вирізані по контуру зображення, є характерною рисою скіфського звіриного стилю архаїчного періоду. Як зазначив відомий дослідник давнього мистецтва Г.А.Федоров-Давидов: «Для раннього періоду скифо-сибирського «Звіриного стилю» характерен в высшей степени автономный, самодовлеющий анималистический образ. Нарочитая замкнутость линий фигуры или нескольких фигур составляет особенность пришедений этого искусства»¹.

Ця традиція створення образу, не вплетеного в сюжет, а навпаки – підкреслено самостійного, знайшла втілення у степових пам'ятках торевтики Північного Причорномор'я до IV ст. до н.е. Ще однією особливістю звіриного стилю є зооморфні перетворення, коли частина тіла однієї тварини перетворюється у самостійну фігуру іншої. Яскравим прикладом таких трансформацій є пластина із зображенням гірського козла, знайдена в кургані №1 поблизу с. Жаботин (Черкаська обл.) (V ст. до н.е.) (рис. 1.2.). Поза тварини подібна до зображень згаданих вище: голова повернута праворуч, довгий ріг. Рельєфними крапками виділено вигин шиї та передню лопатку. Круп гірського козла ніби огортає крилами обернений праворуч птах з довгим гострим дзьобом. Складається враження, що птах є продовженням тулуба тварини, а хвіст

замінено дзьобом птаха. Рельєфними рисками передано пір'я на крилах птаха, тулуб декоровано рельєфним орнаментом який нагадує луску. Розміри 40x27 мм. Техніка штампування.

Описані пластини з Бобриці та Жаботина неодноразово привертали увагу дослідників. М.І. Артамонов вважав, що на пластинах втілено образ гірського козла. А В.А. Іллінська доводила, що на пластинах передано зображення коня². Цікаве трактування цього мотиву належить Я.О. Вингородській. Дослідниця, проаналізувавши обидві гіпотези і досить детально розглянувши представлені пластини, висловила думку, що на мініатюрах відтворено саме гірського козла з елементами передньоазійських прийомів зображення тварини. Крім того, Я.О. Виногородська одосить обґрунтовано припускає, що пластини виготовлені місцевим майстром (тобто, з населення Лісостепового Правобережжя) і саме цієї обставиною можна пояснити особливості трактування образу гірського козла³.

Три пластини, подібні до попередніх, походять з **кургану №11, біля с. Пруси (нині Михайлівка), Черкаська обл.**: аплікація у вигляді профільного зображення козла, який лежить з підібраними під животом ногами обернений ліворуч. Голова тварини повернута назад. Акцентовані велике кругле око та довгий ріг, який повторює контури шиї. Схематично передано сухорлявий тулуб козла, короткий хвіст, копита. Більше уваги приділено рогу, який майстер виділив підквадратними опуклинами, великими у верхній частині, та меншими на кінці. Розміри 26x24 мм. Техніка штампування. кін. V- поч. IV ст. до н. е. (рис. 1.3.).

Зображення гірського козла є досить розповсюдженими на пластинах - аплікаціях прикрасах костюма. Ця тварина була символом плодючості у багатьох народів⁴. У пізніші часи цей образ елінізовані скіфи з середовища аристократії могли сприймати як символ Діоніса⁵. Аналогічні зображення бачимо на золотій пластині та бронзовому наверші з Ульського кургану №2 (Кавказ) (VI - V ст. до н.е.); дві скульптурні фігурки козлів на обушку сокири з Келермеського кургану №1 (Кубань) (VI ст. до н.е.); піхвах меча з Литого кургану (Кіровоградська обл.) (VI ст. до н.е.) та на бронзовому наверші з Семібратнього кургану (Кубань) (V ст. до н.е.). Але найближчі аналогії з пам'яток Лісостепового Правобережжя: золоті пластини з кургану № 449 поблизу с. Гладківщина (Черкаська обл.).

Один з найпопулярніших у скіфському мистецтві – образ оленя. Зображення цієї тварини може фігурувати як самостійне, так і у сцені терзання, де олень виступає у ролі жертви. Але, якщо у сценах шмату-

вання оленя, як правило, зображено досить схематично: з підібганими ногами та витягнутою шиєю, то індивідуальне зображення трав'яного вирізняється іконографією образу, модифікаціями пози та окремих деталей. Яскравий приклад пластинки у вигляді оленів (31 екземпляр), знайдені в кургані №100 поблизу с. Синявка (Черкаської обл.). Вироби вирізані за контуром профільного зображення тварини. Олень, обернений праворуч, лежить зі складеними під животом ногами. Шия витягнута, голову вінчають роги, передані в схематичній манері у вигляді S - подібних петель. Розміри виробів: 40 x 30 мм. (рис.1.4.).

Образи оленів на цих пластинах мають безпосереднє відношення до східних сюжетів, представлених на численних предметах скарбу з Зівів VII ст. до н.е. Олені зображені з підібганими ногами, витягнутою шиєю та масивними рогами, але відростки рогів тут трактовані як пагони дерева життя, з яких складено орнамент на фрагментах пластинчатих поясів з цього ж скарбу. У скіфському мистецтві збереглася форма стилізованих рогів оленя, але їх зв'язок з деревом життя було втрачено: вони перетворилися у спрощенні орнаментальні завитки.

Найближчі аналогії до вищеописаних пластин знайдені в Чіліктінському кургані (Казахстан, VII—VI ст. до н. е.); Келермеському кургані (Кавказ, VI ст. до н.е.) – золота пластина із зображенням оленів; руків'я сокирки; оббивка гориту; VI - V ст. до н.е. курган № 1 поблизу станиці Костромської (Кубань), нашитна бляха; курган №17 Німфей (Керчь) – пластинка у вигляді оленя (друга пол. – третя чверть V ст. до н.е.); пластина з кургану № 401 поблизу с. Журовка, ур. Криворукове (V ст. до н.е.) та кургану №407 поблизу с. Журовка Черкаської обл. VI ст. до н.е.⁶

Ще один іконографічний тип образу оленя бачимо на пластинках з кургану №4, пох. 2 в ур. Галушино (Черкаська обл.)(17 екземплярів, розміри 23 x 25 мм; техніка штампування). Вироби виконані в кін. V - поч. IV ст. до н.е. і відрізняються від архаїчних. Тварину показано оберненою праворуч з підігнутими ногами, розлогими рогами та великим круглим оком. На лобі два невеликі загнуті відростки рогів (рис. 1.5.). Найближчі аналогії походять з кургану Солоха (IV ст. до н.е.): пластинки – аплікації у вигляді оленя та оббивки чаші з образом оленя. Подібні зображення відомі на золотій оббивці гориту з кургану №6 Єлизаветинська станиця (Кубань) (V ст. до н.е.); на пластинах - оббивках чаші кургану №13, пох. 1. поблизу с. Велика Знам'янка Запорізька обл. (V ст. до н.е.); золота вувдечкова пластина з кургану № 401с. Журовка, ур. Криворукове

Черкаська обл. V ст. до н.е. та Курган №2 Пісочинського могильнику Харківської обл. (V - IV ст. до н.е.).

Образ оленя є одним з найбільш поширених у скіфському звіриному стилі. З V - IV ст. до н.е. під впливом грецького мистецтва зображення облямовують рамкою і від цього вони ніби втрачають зв'язок із простором і стають більш статичними та схожими між собою. Подібні пластини із зображенням оленя походять з кургану поблизу с. **Будки Сумської обл.** (6 одиниць; IV ст. до н.е. (рис.1.6.)⁷). Розміри 22 x 20 мм. Техніка штампування. У даному випадку на золотих чотирикутних пластинах у профільному ракурсі (обернений ліворуч) передано фігуру оленя. Тварина у статичній позі з підібганими під животом ногами. Голова оленя з трикутним вухом та круглим оком піднята. Розлогі роги за довжиною більші за тулуб і складають враження важкості та масивності. Зображення досить схематичне, більш ретельно прокреслені лише відростки рогів та ребра оленя. По краю пластини – кант у вигляді плетінки.

Аналогічні образи оленя вміщені на витворах, що походять з кургану поблизу с. Шульговка Запорізької обл. Абсолютно ідентичне за іконографією зображення знайдене в кургані Огуз (IV-III ст. до н.е.).

Образ оленя був відомий багатьом індоіранським народам, і вважався семантичним еквівалентом коня. У скіфському звіриному стилі олень – символ сонця, родючості, асоціювався з деревом життя, культом богині-матері. Появу характерного для скіфського мистецтва образу оленя зі складеними під животом ногами Н. Л. Членова пов'язує з художніми традиціями III та II тис. до н.е., які народилися на землях Ірану та Месопотамії. Л.Л. Баркова бачить витоки у відомих наскельних зображеннях та оленних каменях Монголії та Туви кінця бронзового та початку залізного віку⁸.

Зображення хижаків з породи котячих також властиві скіфському мистецтву. Це і поодинокі фігури, і сцени терзання. Рідкісними є пластинки, на яких показано лише морду тварини. Такими є маски у вигляді голови хижака з породи котячих, що походять із вже згаданого вище **кургану №11 поблизу м. Стеблів, Черкаська обл.** (дві одиниці)⁹. Пластини у вигляді голови звіра у фас, вирізані по контуру зображення. Великі розкосі очі із круглими зіницями, довгий ніс, який переходить у завитки на кінцях, вертикально посаджені невеликі овальної форми вуха. Внутрішню площину вух та щік покривають опуклі діагональні риски. Над очима вертикальними опуклими рисками передано хутро. Поясками опуклин оформлено верхню частину морди та краї щік. Роз-

міри 30 x 31 мм. Техніка штампування. Вироби виконані в V ст. до н.е. (рис.1.7.). Пластини аналогічні за абрисом, але з іншим трактуванням морди, знайдено в кургані Казенна Могила Запорізької обл. Близькими стеблівським пластинкам є ажурні маски з кургану Товста Могила¹⁰. Також можна провести паралель із подібними зображеннями барса на дерев'яній накладці з Пазирикського кургану № 5 (V - IV ст. до н.е.).

Трьома екземплярами представлені пластини IV ст. до н.е. зі сценою терзання знайдені у кургані №1, поблизу с. Волківці, Сумська обл. С.А. Мазаракі 1897 – 1898 р.р. (рис.1.8.)¹¹. Пластина золота чотирикутна із зображенням лева, який терзає козла. Образи досить схематичні, фігури передані нечітко. На тілі лева ледь прокреслено м'язи, голова опущена до передніх лап. Над головою хижака зображено голову козла з двома довгими витими рогами та круглими очима. По краю пластини рамка з рельєфних квадратів. Зображення на пластину нанесено у техніці штампу у невисокому рельєфі без додаткової обробки. Краї пластини загнуті. Розміри 35 x 27 мм. Пластинки із зображенням сцени терзання левом оленя або козла походять з кургану поблизу с. Архангельська Слобода Херсонської обл. (V ст. до н.е.); з курганів IV ст. до н.е.: Чмирева Могила, Солоха (обидва – в Запорізькій обл.); найближчі аналогії за іконографією походять з кургану Товста Могила, Чортотлик, Велика Білозерка (Запорізька обл.).¹²

У мотиві терзання хижаком травоядного, який є характерним для мистецтва кочовиків Євразії епохи раннього заліза, є багато спільного з мистецтвом Переднього Сходу та Ірану. Крім степів Північного Причорномор'я, цей сюжет бачимо на виробах з Алтайських курганів. Але, як вже згадувалося, вміщення сюжетів у рамку – це ознака впливу грецького мистецтва, яка особливо чітко проявляється у IV ст. до н.е.

В світлі означеної теми привертають увагу чотири пластини із зображенням птаха з розкритими крилами (з к. №4 поблизу с. Новосілки, Черкаська обл.). Кожна вирізана за контуром зображення. Тіло птаха передане у фас, маленька голова з великим оком та загнутим дзьобом у профільному ракурсі (обернена ліворуч). Верхня частина розкритих крил заповнена рельєфною спіралью закрученою лінією. Пір'я знизу на крилах передано підквадратними опуклинами та прямими рельєфними лініями. Пояском з вертикальних прямокутних опуклин передано пір'я на розправленому хвості птаха. Розміри пластин 19 x 20 мм. Виконані у техніці штампування в IV ст. до н.е. (рис.1.9.).

Аналогічні зображення походять з таких курганів: №401 поблизу с.Журовка, (Черкаської обл.) – прикраси кінської вузди (V ст. до н.е.); Золотого кургану (Крим) – поясна бронзова бляха (V ст. до н.е.); Александропись Дніпропетровська обл. IV ст. до н.е., Солоха Запорізька обл. IV ст. до н.е.; пох. №1 Товста Жовтокам'янська Могила (Драна кохта), поблизу ст. Жовтокам'янка, Дніпропетровська обл. IV ст. до н.е., курган Бабина Могила IV ст. Дніпропетровська область.; курганна група “Носаки” поблизу с. Балки, Василівський р-н, Запорізька обл. IV ст. до н.е.¹³. Мотив птаха з розкритими крилами та повернутою у профіль головою відомий ще у II тисячолітті до н.е. на кам'яній печатці-амулеті з Середньої Азії та Індії – на печатці з Харашпи. У I тисячолітті до н.е. цей образ з'являється і у степах Євразії. У скіфському мистецтві подібний сюжет представлений у вигляді орла з Мельгуновського кургану та зображенні птаха на золотій діадемі з Келермеського кургану (VII—VI вв. до н. е.). У сакському мистецтві Казахстану зображення орла виконаного по такій самій іконографічній схемі, представлено золотою пластиною з Чіліктінського кургану №5 (VII—VI вв. до н. е.).

З кургану №4, пох.2 в ур. Галушино походить пластина чотирикутної форми із зображенням орла, який клює рибу (IV- поч. III ст. до н.е.) (рис.1.10.). Площина тулубів птаха та риби залишена не заповненою. Маленька голова птаха із закрученим дзьобом, велике око, як і в риби, яку він клює, вирішено подібно попередньому зображенню птаха з розкритими крилами. Орел низько схилив шию до голови риби, його пазурі впилися у її тулуб. Пір'я птаха передано горизонтальними рисками. Голова риби невелика, відділена від тулуба двома вигнутими рельєфними лініями зябер, горизонтальними рельєфними рисками передано пір'я хвоста. Зображення вирізняється лаконічністю у створенні образів. Розміри 30 x 27мм. Техніка штампування. Аналогічні зображення V ст. до н.е. пластини – оббивки чаші із зображенням орла, що клює рибу з кургану № 1 Завадська Могила, Дніпропетровської обл.; зображення на верхній частині ритону з кургану №9 Єлизаветинської станиці; на бляшці з Куль-Оби (IV ст. до н.е.). Більше точних повторень подібної сцени невідомо, тому на думку Л.В. Копейкіної зображення орла з рибою у дзьобі це чисто скіфська образотворча традиція¹⁴.

Як аналогію до вищеописаного сюжету можна навести сцену на золотій пластині – прикрасі головного убору з кургану № 8 Песочинського могильнику Харківської обл., на якій можна побачити унікальне зобра-

ження інше за трактовкою, але подібне за сюжетом, де орел замість риби клює зайця, який лежить на спині (IV ст. до н.е.)¹⁵ та з Семібратнього кургану № 4 – оббивки ритону, на яких орел терзає ягня V ст. до н.е.¹⁶.

Розглянуті пластини належать до періоду VII - IV ст. до н. е. Наявність широкого кола аналогій представленим виробам вказує на популярність даних образів на досить великій території Лісостепу, Степу, Керчі, Кубані, Кавказу. Це допомагає прослідити торгівельний та культурний обмін між населенням Степової та Лісостепової території Скіфії, території Кавказу та Кубані.

Безумовно, кількість різновидів зооморфних пластин-аплікацій з курганів Лісостепу значно поступається різноманітності аналогічних прикрас зі скіфських поховань степової зони. Основна частина пластин з колекції Музею несе образ оленя або гірського козла. Одиначні образи птахів і хижаків з породи котячих, а також сцен терзання. Очевидно, що на описаних пластинах вплив грецьких культурних та мистецьких традицій має прояв лише у поодиноких випадках, на них переважають образи тварин, художні традиції у зображенні яких відбилися у пам'ятках скіфських курганах Кубані та Алтаю. Пластини-аплікації з території Лісостепу є яскравим прикладом поєднання різних художніх традицій, адже саме у скіфських курганах лісостепової території поєднуються самобутні трактовки образів та сюжетів, притаманні мистецтву Сходу та Греції.

Пластини - аплікації – категорія прикрас, яка є досить малодослідженим джерелом інформації. У похованнях скіфської знаті такі оздобы одягу можуть знаходити у кількості сотень та навіть тисяч одиниць. Але майже кожну пластинку можна вважати, якщо не унікальним, то безсумнівно цінним джерелом інформації щодо духовного та матеріального життя давнього населення України.

Література

- ¹ Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды. – М, 1976. – С.17.
- ² Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н.э. – К., 1983. – С.271.
- ³ Виногородська Я.О. До інтерпретації зображень на бляшках скіфського архаїчного головного убору.// Музейні читання: Матеріали наукової конф. – Київ, Музей історичних коштовностей України, 24 грудня 1999. – К., 2000. – С. 17-23.
- ⁴ Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.
- ⁵ Ключко Л.С. Зооморфні образи в декорі скіфських головних уборів V-IV ст. до н.е.//Музейні читання: Матеріали наукової конф. – Київ, Музей історичних коштовностей України, 24 грудня 1999. – К., 2000. – С.23-29.
- ⁶ Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов. –Л. – Прага, 1966. – С. 32. Табл. 79.

- ⁷ Древности Приднепровья. – Вып. II. – К., 1899. – С. 7- 8.
⁸ Баркова Л.Л. Образ оленя в искусстве древнего Алтая (по материалам Больших Алтайских курганов).// АСГЭ – 30. – 1990. – С. 55-66.
⁹ Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – К., 1977.
¹⁰ Мозолевский Б.А. Курган Товста Могила. – К., 1979. –С.62, рис.47.
¹¹ Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. – К., 1968. – С. 48, 139. – Табл. XXXVII, 18.
¹² Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV – II вв. до н.э. – М., 1970 – С. 67, табл. XL, 491л, 496л.
¹³ Артамонов Указ. соч. – Рис. 31, 77; табл. 74.; Манцевич А.П. Курган Солоха. – Л., 1987. – С.31-31, кат. 4. Фялко Е.Е. Золотые бляшки из кургана Огуз// РА. – 2003–№1. – С. 131, рис. 2.21.
¹⁴ Л.В. Копейкина. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба//Античная торевтика. – Л, 1986. – С.56-57.
¹⁵ Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени. – Харьков, 2005. – С.124, фото. 12.
¹⁶ Артамонов Указ.соч.-Л. – Прага, 1966. – С. 36. Табл. 120.

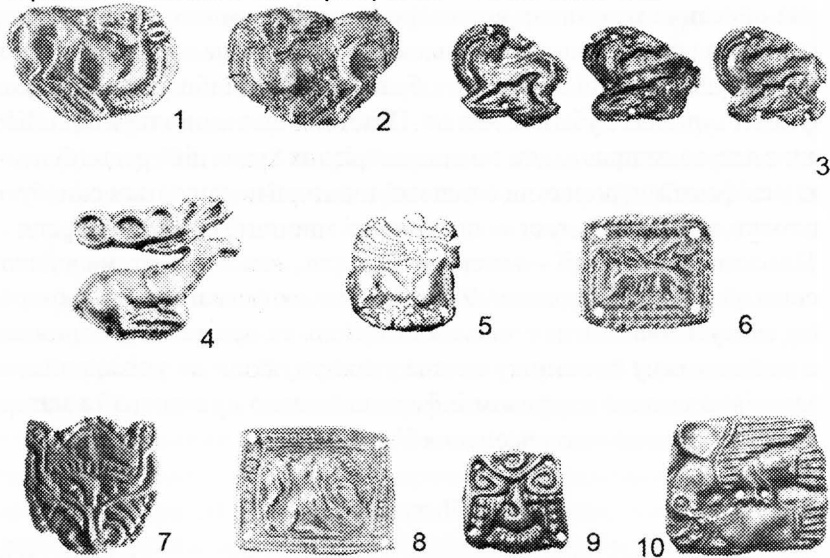

Рис. 1.

1. Пластини у вигляді гірського козла. Курган №35 біля с. Бобринця, Черкаської обл.;
 2. Пластина з зображенням гірського козла. Курган №1 біля с. Жаботин Черкаської обл.;
 3. Пластини у вигляді гірського козла. Курган №11, біля с. Пруси (нині с. Михайлівка Черкаської обл.);
 4. Пластини у вигляді оленів. Курган №100 біля с. Синявка Черкаської обл.;
 5. Пластини-аплікації із зображенням оленя. Курган №4, пох. 2, в ур. Галушино Черкаської обл.;
 6. Пластини із зображенням оленя. Курган поблизу с. Будки Сумської обл.;
 7. Пластини-маски у вигляді голови хижака породи котячих. Курган №11 біля смт. Стеблів Черкаської обл.;
 8. Пластини зі сценою терзання. Курган №1 поблизу с. Волківці Сумської обл.;
 9. Пластини із зображенням птаха з розкритими крилами. Курган №4 біля с. Новосілки Черкаської обл.;
 10. Пластина із зображенням орла, який клює рибу. Курган №4, пох.2, в ур. Галушино Черкаської обл.